

RITTER GYÖRGY

A hazai németek tapasztalattörténete
„Oh, Vaterland, warum ließt Du es
geschehen? Ó, hazánk, miért hagytad,
hogy ez így legyen?” A magyarországi
németek alávetettségi narratívája az
Észak-Dunántúlon (1940–1970)*

*The history of social experiences of Hungarian-German minority
"Oh Fatherland, why did you let it happen?" – The subjugative narrative of the
German Hungarians in Northern Transdanubia. (1940–1970)*

A doktori értekezés témája, tudományos kérdése

Doktori disszertációm témája, hogy tapasztalati keretből mutassa be a magyarországi németek 20. századi megpróbáltatásainak történetét: a 2. világháború eseményeit, az ezt követő elűzést és kitelepítést (munkámban két külön fogalom), majd az addigi vidéki (paraszti) világ felszámolásának élményeit. E tartalmi célhoz hasonló formai, tehát empirikus módszert választottam: a munka megírását tematikus terepmunka, oral history-gyűjtés előzte meg. Az interjúk felvételénél olyan magyarországi német személyeket kerestem fel, akiknek emlékei voltak az 1930–1990 közötti időszakról és arról beszélni is hajlandóak voltak. Előfeltevésem volt, hogy olyan területet járjak végig, amelyet viszonylag keveset kutattak. Így esett a választásom az Észak-Dunántúl német közösségeire. Nem közigazgatási, hanem kultúrtájak szerint (Dunakanyar, Gerecse, Vértes, Bakony, Balaton-felvidék, Moson, Burgenland [a helyiek kérték, hogy így nevezzem a nyugat-magyar-

* Témavezető: Dr. habil. Vitári Zsolt, PTE BTK TTI. „Európa és a magyarság a 18–20. században” doktori program.

országi német falvakat) osztályoztam az interjúkat. Hangsúlyozom nem egységes néprajzi, vagy közigazgatási egységet vettem górcső alá, hanem több hazai német közösség által lakott ország részen kutattam. Célom volt *a telítettség elérése*, vagyis addig gyűjtöttem az interjúkat, amíg újabb és újabb, a kultúrtájakra jellemző társadalomtörténeti fordulatokról szóló történeteket tudtam feltárni. Amikor úgy éreztem, ezek az események már csak ismétlődnek a közlésekben és nem mutatkozik újabb eredmény, befejeztem a gyűjtést.

A terepmunkára 2012 decembere és 2014 novembere között került sor. A beszélgetésekhez meghatározott kérdéssorokat állítottam össze, amelyeket az adott község, vagy közösség ismeretében változtattam. 66 község 173 interjút gyűjtöttem fel. Az előzetes elemzések és kitételek után 162 elemezhető interjú került kiértékelésre, amely 62 településről származott.

A beszélgetések kérdéseit kilenc nagy csoportba osztottam: identitás, integráció, 2. világháború, szovjet deportáció („malenki robot”), elűzés – esetenként: németországi tartózkodás, visszaszökés –, magyarországi reintegráció, paraszttalanítás, a kötődések megváltozása. Már a gyűjtés során is kikerekedett, hogy legelőnkebben a 1940 és 1970 közötti időszakra emlékeztek a közlők, ezért a diszsertációm keretét is az említett évkörben határoztam meg.

A kutatás célja, elemzési módszerének alapvetései

Értekezésem a *hogyan élte meg* leírására és elemzésére vállalkozott; arra, hogy a közléseket narratív formába öntsem. Az értékmegőrzés mellett egy olyan *derivátum létrehozására* törekedtem, amely a magyarországi németek *saját megélésén* alapszik. Ebből következik a formai célom is, nevezetesen, hogy kíváncsi voltam arra, lehetséges-e tudományosan összefoglalni ezeknek az évtizedeknek az emlékeit, s milyen minőségű kollektív emlékezés jön létre ezzel. Felmerülhet a kérdés, hogy miért pont az *oral historyt* választottam e kutatás módszertanának, mikor rengeteg levéltári forrás áll rendelkezésre. Egyrészt az utolsó alkalmak egyikének mutatkozott, hogy egy interjúgyűjtést még el lehessen végezni. Másrészt az *oral history a hogyan történt* kérdésre adhat választ. Az *oral history* segítségével olyan egyéni narratívákat gyűjthetünk, melyek összehasonlítása a lokális jellegű elbeszélések hasonlóságait és különbözőségeit is feltárhatja.

A 2. világháború frontmozgásai jól dokumentáltak, de a szovjet deportáció és a kényszer-, illetve háttérmunkákra hurcolt személyeket érintő források (az utóbbi évek kutatásai ellenére) hiányosak, tehát itt is relevánsnak tűnt az interjú módszer. Hasonlóan kevésbé ismert folyamat a front alatt evakuált németek sorsa (kitelepítése, majd hazatérése). Az elűzés folyamata szinte minden településen máshogyan zajlott le. Ezeknek a tapasztalatoknak a gyűjtése és a Németországból

történető illegális hazatérések levéltári forrásainak elégtelen volta szintén indokolta a disszertációban feldolgozott gyűjtést. Végül a kolhozosításnak (téesz-szervezések), a kommunista diktatúra retorzióinak interjúk módszerrel rögzített élményei is publikálható eredménnyel kecsegtettek.

A személyes forrás talán lelegelembibb haszna, hogy elbeszélője több korszakot is megélt (különösen igaz ez a 20. századra, melyben több politikai rendszerváltás zajlott), s erről tapasztalata is van. Hipotézisem szerint a magyarországi német kultúra szocioökonómikus környezetében a lokális jelleg dominált, ezért minden helyváltoztatás kulturális erodációt okozott. Ezen helyváltoztatások (elűzés, munkavállalás stb.) a migrációval köthetők össze, nagy részük a hatalom kényszerítése mellett történt. Terepmunkám során a magyarországi németek kultúráját – minden írásbeliségének ellenére – verbális kultúrának láttam, ahol a szóbeli közléseknek még akkor is nagyobb súlyuk van, ha azokat a közlők nem az anyanyelvükön adták elő. A vizsgált életinterjúkban megfigyelhető volt, hogy a jogfosztások és a kulturális erodáció felértékeltek a történelmi tudatot: azon családok, amelyek a jogfosztásokat megélték, erősebb történelmi tudattal rendelkeztek a 20. század közepének történelméről, mint az azt megelőző korszakokról. A dédunoka részletesen elmeséli dédnagymamája történetét a szovjet deportálásról, de a dédnagymama még saját dédszülei nevét sem ismerte. Minden alany tehát saját történelemmel (történelemfelfogással) rendelkezett, ezáltal saját társadalomtörténettel is. Minden beszélgetést életinterjúként kezeltem és rögzítettem. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az elbeszélő konkrét életszakaszára kérdeztem rá, hanem – még ha eltérő arányokban is – teljes életpályájára voltam kíváncsi. Hipotézisem szerint a teljes elbeszélés koordinátáiból, összefüggéseiből lehet értékes és ellenőrizhető következtetéseket levonni. Ennek haszna a közlések során többször be is bizonyosodott. Az 1938-ban, a hazai németiség kulturszervezeteként megalakult, majd 1941 után „kizárólagos képviselőjeként működő” *Volksbund der Deutschen in Ungarn* (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) a Harmadik Birodalom „helyőrségként” jelent meg a közvélemény előtt. Ezt használta a németek stigmatizációjára az 1945 utáni politika. A szakirodalomban többször elhangzott már az a „vád”, hogy a németek visszaemlékezései szerint a *Volksbund* csak ártatlan kulturális szervezetként működött. Ám a szerzők sokszor nem tették hozzá, hogy vajon gyermek-, serdülő-, vagy felnőttkorára emlékezett-e akkor vissza a beszélő, amikor ezt a jellemzést adta. Munkámban a párhuzamos, különböző korú és szerepű (tag, vezető) közlők történeteiből is követhető ívet tudtam bemutatni a *Volksbund*ról, amely valóban kulturális szervezetből jutott el a nemzetiszocialista egyesületig. Ám nem a kiragadott részletek, hanem az egymással kölcsönhatásban lévő beszélgetések alapján tudtam ezt a képet felvázolni.

Tehát a *beszélgetések közléseit olyan dialógus alapján megszületett történelmi forrásnak tekintem munkámban, amelyben a közlő orális önreprezentáció szándékával*

osztotta meg életélményeit. Az önéletírói mozzanatokot ebben a diskurzusban fikciónak tekintem, vagy olyan felismerhető elemnek, amely empirikus analízis során lehámozható az elbeszél „szövegekről” és ezzel együtt megfelelő elemzéssel történeti forrásértékkel bír. A személyek elbeszélését – megfelelő kritikával szemlélve – koherens eseménytörténetnek látom. A felvett adatállomány a statisztikai elemzés elveinek szinte egyikét sem elégíti ki. Reprezentativitásról nem, tudományos „telítettségéről” részben beszélhetünk.

A doktori értekezés szerkezete

Az értekezés keretes szerkezetű. Ezt a keretet megelőzi egy, az *oral history* módszertanát, lehetőségeit bemutató elméleti alapvetés, a kutatás célját felvázoló fejezet, illetve az interjúalanyok szociális helyzetét bemutató és elemző epizód. Ezen fejezetek megalapozzák az interjúkban elbeszélte történeteket, meghatározzák azok értelmezési kereteit. A társadalmi beágyazottság és az emlékezés jellemzői nélkül nem működnének az elemzés részletei.

A keret fejezetek a többségi társadalom által befolyásolt identitási és integrációs rész nyitja, illetve az ezek évtizedekkel későbbi megváltozását elemző szöveg-rész zárja. E kontraszt adja a disszertáció azon fő következtetését, hogy milyen identitásmunkát hajtottak végre az elbeszélők annak érdekében, hogy a társadalom tagjai maradjanak. Az interjúkat rendezve a tapasztalatom az volt, hogy az elbeszélésekben az identitás a *Volksbund* tevékenységével török meg. A következő évtizedekben a jogfosztások ezt az identitást erőszakosan alakították, és a paraszttalanítás után ért egy olyan megváltozott „nyugvópontonra”, amellyel indokolni tudtam az időkeret lezárását. A dolgozat „korszakolása” tehát hipotetikus, nem köbevésett, hiszen az emlékezés jóval 1940 előtti és 1970 utáni gyakorlatokat is érint.

Az identitás fejezetét a 2. világháború komplex sorsai mutatják be. Ezeknek első köre a *Volksbund* és az SS-toborzások/sorozások eseménysorát tárgyalja. A *Volksbund* színéváltozása jól nyomon követhető a közlésekből, valamint az, hogy más kulturális egyesületnek alig volt mozgástere a településeken.

A *front* eseményeinek összehasonlítása, elemzése egy összeomlási folyamatot érzékeltet. Ebben nemcsak az állam szervei, hanem az emberi kapcsolatok is feloldódnak. A civil front megélelt történetei az *életbiztonság* megrendülésének állomásait tárják fel. Élesen ellentétben állnak ezek a *fronton harcolt katonák* történeteivel, akik magukat hősnek állítják be: a szörnyűségek bemutatásánál inkább lelki emelkedéseket interpretáltak a közlők. A 2. világháborút taglaló fejezetekben ez a kettősség egy egyedi, új narratívával közelít a háborús események bemutatásához.

A magyarországi németek első kitelepítési hulláma az a *háborús evakuálás* volt, mely során a német hadsereg alakulatai Ausztria, Csehország és Németország

különböző tájaira telepítették a menekülőket. Ezt nevezem „háborús kitelepítésnek”. Ennek több formáját mutatom be (főleg a Gerecse, Vértes, Bakony részein) az önkéntes telepüktől kezdve, az erőteljes kényszeren keresztül a szervezetlen menekülésig. A fejezet nemcsak a menekülést, hanem a „megérkezést”, esetlegesen a beilleszkedést, majd a visszatérés motivációit is bemutatja. Különlegességei azok az elbeszélések, amelyek a cseh területekre telepítettekről szólnak, hiszen az érintetteknek komoly meghurcolásban volt részük, amikor ott elindultak a „vad elűzések”, hiszen ezáltal a magyarországi németeknek is volt kapcsolatuk e kelet-európai megtorláshoz.

Hasonló elbeszélői ívet mutat be a *Szovjetunióba deportáltak története* is, ahol nemcsak az elhurcolások jelennek meg, de azok változatai is. Ahogy halad a front 1945 első hónapjaiban, úgy változtak e deportálás formái, előbb a németeket érintő rabszolgamunkából a katonakorú férfiak elrablásán át, ismét a németeket érintő helyi kényszermunkává.

A *Németországba történt elűzés története* a leghosszabb fejezete disszertációnak, amelyben a magyarországi németek által megélt hasadástörténet jelenik meg. Az elbeszélői ív itt legfőképpen a *létbiztonság* megszűnésének, az egzisztenciális biztonság széttröszölésének elemein keresztül interpretálódik. Nemcsak a meghurcolás, de a közösségben hangsúlyosan megjelenő árulás története is helyet kap. A fejezet nemcsak az elűzöttek németországi beilleszkedésének állomásait mutatja be, hanem azoknak a sorsát is, akik *illegálisan hazatértek* ekkor.

Az „*anyanyelvesek*” történetét bemutató fejezet azokról a kitelepített németekről szól, akiket 1947/48-ban nem Németországba, hanem esetenként településükön belül más házba, de nemritkán más faluba telepítettek. A történeteiket összefoglaló fejezet az első a disszertációban, amely integrációjuk és vagyonuk visszaszerzésének interpretálásával egy-másfél évtizedet is felölel. A családok sorsa alapján megállapítható, hogy ezen akció is legalább olyan tervszerűen volt végrehajtva, mint az elűzés.

Az „*anyanyelvesek*” történetei fordulópontja a disszertációnak. Az etnikai jellegű jogfosztás a tárgyalt sorsok időszakától itt vált át társadalmi alapú jogfosztássá. Mivel a hazai németek már a többségi társadalmat ért jogfosztások (kulákosítás, hortobágyi kényszermunka, kitelepítések) előtt megtapasztalták a vagyoni és etnikai retorziókat, ezért „*a hosszú ötvenes évek*” (1948–1961) *időszakát töredékesen élték* meg. Bár mind a kulákosítás, mind az újabb kitelepítések érintették a németiséget, az emlékezetben éppen olyan töredékesen maradtak meg ezek az események, mint az 1956-os felkelés. Mégis ezekből a töredékekből azt szűrtem le, hogy a társadalmi gyakorlatok – főleg a paraszti világban – megegyeztek a többség viselkedésével. Ez azonban a szocioökonómikus identitásuk feladásával is járt.

A hosszú ötvenes évek a *paraszti társadalom felszámolásának évtizede* is volt egyben, amelyben a magyarországi németek mint tanúk, átéltők szintén részt vettek. E fejezet időkerete körbeöleli és továbbviszi az előző, az ötvenes évek első felében lezajlott retorziókat. A téesszervezések és az erőszakos kollektivizálás ellen

az évtized első felében saját tévész csoportok létrehozásával reagálnak a németek, míg az 1958 végén elhatározott második hullámban már csak az újabb vagyoni retorzió elszenvedői. Ezt a jogfosztást már azzal az új faluközösséggel együtt szenvedik el, melyben sokan a németiség földjéből teremtettek egzisztenciát 1945 után (telepesek, felvidékiek stb.).

A *paraszttalánításról* szóló fejezet szintén töredékes emlékekből áll össze, de a lerohant községek áldozatai között éppen úgy vannak németek, mint a pártemberek, agitátorok és a kolhozok első vezetői között. Éppen emiatt átfogó tapasztalati ívet tudtam felvázolni nemcsak arról a generációról, melynek tagjai végleg elvesztették a földhöz fűződő viszonyukat, de azokat is meg tudtam szólaltatni, akik a háborút gyermekként megélve, az ötvenes éveket tanulással töltve, először tértek vissza szakemberként – kiemelt esetünkben mezőgazdászként – az adott településekre.

A jogfosztások utáni miliót igyekszik összefoglalni az említett keretfejezet, amely a *megváltozott identitás elemeit* vizsgálja, ezen belül a vegyes házasságokat, a nyelvvesztést, a politikai és társadalmi identitás változásait és az új kötődések kialakulását.

Konzekvencia

Doktori értekezésemben a magyarországi németek alávetettségi narratíváját szocioökonómikus kötődésük, identitásuk és társadalmi integrációjuk erőszakos lebontásaként értelmezem, amelyet különböző hatalmi erők folyton változó indítékkal hajtottak végre. Az elbeszélésekből (és közreadásukból) is az derült ki, hogy nemcsak etnikai (anyanyelvi-származási), hanem szocioökonómikus motivációja is volt a represszióknak. Az autoriter magyar állam (1920–1944), majd a színlelt demokratikus erők (1944–1948), végül a szovjetizálási programot végrehajtó kommunista diktatúra (1948–1990) deklasszálható emberi és anyagi (vagyoni) forrásnak tekintette a németeket, akiket előbb etnikai (1944–1948), majd társadalmi pozíciójuk (1948–1961) miatt deklasszált.

Az interjúkból több tézis is megállapítható. Többségük zárt rendszerű történelmi emlékezetként működött. Vagyis egyes kultúrtájaknak saját emlékezeti miliójuk alakult ki, s csak részben volt kapcsolatuk más német közösségekkel. Így a narratíva közlését is több elzárkózott német közösség elbeszélte történelmeként igyekeztem leírni. Egy soproni német nem ismeri bakonyi nemzetiségi társainak hasonló történetét, s a magyarországi német közbeszédben sem terjedt el olyan diskurzus, amely alapján e kölcsönhatásokat ki lehetett volna mutatni.

Disszertációm nemcsak a tárgyalt időszak, de a módszertan számára is adalékot nyújt. A személyi szinteken azt tapasztaltam, hogy a történelmi interjúk kérdésekkel segített alkalmazása esetén *szinoptikus* (áttekintő, önmeghatározó), saját

szimbólumrendszerrel rendelkező elbeszélések születtek. Sok idéztnél megtalálható a címszerű kezdés, mint a kérdésre adott válasz, majd *a saját történet* – szerkezetileg ugyan több narratív bontással rendelkező – viszonylag egységes közlése. Az identitásoktól függött, de több elbeszélőm is vallásosnak mondta magát, ezért náluk sajátos keresztúti szenvedésbe ágyazott, megemelt történetek voltak a jellemzőek. Úgy vélem, hogy az *orális önreprézenciáció leírható formája ez*, amely az életrajzi tudásalapnak keretet és értelmezést adott.

Tapasztalataim szerint a németek alávetettségi narratívája, közösségi interpretációja értelmezhető *szenvedéstörténetnek* is, amelyben a három évtizedes jogfosztás-sorozatok különböző fajtái épülnek be az identitásba. Ezeket a kényszereket a németek igyekeztek felülírni, munkakultúrájukkal megkérdőjelezni. A kérdésekkel-rákérdezésekkel vezetett *oral history* módszertanával sokkal letisztultabban kaphat a történész egy olyan narratívát, amely kellő elemzéssel valódi forrásokhoz vezet, a kellő válogatással, egy másik interjú reflexív (tanúval való) összehasonlíthatásával ezeket az információkat hitelesítheti is.

A németek alávetettségi narratívájának hatásmechanizmusát két elem „feszültsége” határozta meg. Az első az *életbiztonság* érzetéhez kötődött. Ide sorolhatók a 2. világháború életveszélyes helyzeteinek élményei: a katonasorsok, a front közvetlen élménye, az élet értékének instrumentalizálása *raptív* és *autotelikus* erőszakkal, de sok szempontból a háborús telepítések bizonyos esetei (a vad elűzések élményei), a szovjet deportálásokhoz köthető tematikák is. A női és férfisorsok elmentésesek: míg a férfiak katonáskodásukkal megemelt, dagályos hőstörténetként (a történelem alakítójaként) jelenítették meg magukat, addig a nők és a gyermekek alávetettként, olykor nemi erőszakot elszenvedettként beszéltek el történetüket, melyet különböző mértékben tabusítottak is.

A narratívában éppen ezért a háború és annak „meghosszabítása” az elűzés és kitelepítés időszaka sűrű szövésű élményanyagként interpretálódott, hiszen az elemi represszió ezen időszakban volt a legintenzívebb: az én-tudatok szinte napok alatt jutottak el a leértékelésben az ideális gyermekkori állapotból a megerőszkolt nő, vagy a tömeggyilkosság tanúja mélypontjáig. A másik aspektus a létbiztonság érzete, amely az *egzisztenciális* minőség változását, a vagyoni meghurcolást és a kényszmigrációt jelentette. Ebben az elűzések, a kitelepítések, mint elsöprő erejű *repressziók* a háború – minőségi változásokkal történő – folytatásaként jelennek meg. Az egzisztenciális jogfosztást azonban – még ha csak részben is – meg tudták megkérdőjelezni alkalmazkodó ellenállással, támogatók szerzésével, illegális hazatéréssel, vagy éppen az otthonuk visszavásárlásával.

Ezt a visszavásárlást reakcióként értelmeztem, méghozzá olyan aktivizáló reakcióként, amelyben a családok megkérdőjelezték jogfosztásukat, a passzivitásukat. Ez az akarat rávetült arra is, hogy a társadalmi szerepüket visszanyerjék. A közölt elbeszélések *identitás munkájának* is. A németek énképe megtört, amikor

az országos közvélemény hazaárulónak bélyegezte őket, s ezt megpróbálták helyreállítani, bebizonyítani, hogy mégis jó hazafiak. A magyar nemzeti identitáshoz való „visszatérése” (újjáépítése) az általam a „helyre” koncentráló identitásnak (település, kultúrtáj) nevezett módon zajlott le. Vagyis közlőim nagy része az interjú készítése során arról tett tanúbizonyságot, hogy a magyar nemzethez hű hazafi volt, de a politikai ideológia bűnbakként meghurcolta, vagyonukat nacionalizálta, községüket „kommunizálta”.

Identitásuknak részévé vált az, hogy ők, „svábok”-ként a „magyar nemzet áru-lói, kihasználói”. Sokáig abban a bűnös tudatban kellett élniük, hogy nem hazafiak, nem igazi magyarok, ami beépült az identitásukba. Mégis azt tapasztaltam, hogy sokan ahhoz a nemzethez érezték magukat közel, amely kitaszította őket, és nyelvüket korlátozta. Ennek oka – mint a kérdéssorokra adott válaszokból kiderült –, hogy az a hasadás, amely a hazai németeket elválasztotta a magyar nemzet-től, számukra megmagyarázhatatlan volt. Az emlékezőkben kollektív tudatként, felsőbb erőként csapódott le meghurcoltatásuk.

A kollektivizálásnál is felfedezhető volt, hogy a németek a megtört identitásukra kapaszkodókat kerestek. A magyarországi németiség „német identitása” főleg faluközösségükhöz kötődött. Egyszerűbben fogalmazva, a németek államhűsége (magyar) és németiségük megélése (a faluközösség nyelvi egysége) adta kettős kötődésüket. A Magyarországon maradt németeknek a többségi társadalom és a politikai hatalom stigmatizálásával (lenézés, nyelvtiltás, vallási és gazdasági szokások tiltása, anyanyelvi oktatás erős korlátozása) kellett szembesülniük, amelynek közös pontja volt – a megbélyegzésen felül –, hogy a németek államhűségét megkérdőjelezte.

Az identitásmunkában a kolhozosítás időszaka hozta meg a változást. Ekkorra ugyanis lezajlott már az ötvenes években jellemző deklasszáció. Felnőtt egy újabb generáció, és a mezőgazdaság szocialista átszervezésével egy olyan deklasszáció indult meg, amely már nemcsak a németeket, hanem azokat a földtulajdonos magyarokat is érintette, akik 1945 és 1948 között a falvakba érkeztek. Ez a közös identitáspontra a *kommunistaellenesség* lett, amely nemcsak a mai emlékezetpolitika miatt épült be a németek tudatába, de a faluközösség kiegyenlítődéésének, társadalmi és etnikai összeolvadásának érdekében is megjelent. A kollektivizálás, vagyis a magyarok és németek közös jogfosztása után köttetik a legtöbb vegyesházasság. Ennek az „identitáskeresésnek” tömeges felfogása alakult ki, melynek lényege az, hogy a jellemzett vonulat (amely nemritkán politikai jellegű) kényszeredett támogatása miatt az egyén „újra jó magyarnak” érezhette magát. Ez a pozicionálás jellemző az elbeszélők többségére, s ez nevezhető *identifikációs asszimilációnak* is.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34615>